

ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Розглянуто роль і місце земельних ресурсів у сільськогосподарському виробництві. Обґрунтовано значення управління земельними ресурсами сільськогосподарських підприємств. Досліджені розвиток земельної реформи та її вплив на земельні відносини. Проаналізовано роль земельного кадастру України та визначені заходи щодо поліпшення земельного законодавства.

Постановка проблеми

Земля – це головний і незамінний ресурс сільського господарства, адже вона є для нього не лише просторовим базисом, але й основним засобом виробництва. Але оскільки ресурс землі є вичерпним, він потребує надто зважених і продуманих підходів у плані його ефективного і раціонального використання, охорони і відтворення. Унікальний земельно-ресурсний потенціал нашої країни обумовлює її особливе місце серед інших європейських країн світу. Земельні ресурси завжди відігравали провідну роль у соціально-економічному розвитку суспільства. Практика господарювання, реформування агропромислового комплексу показали наявність багатьох проблем, що перешкоджають ефективному переходу до нового земельного ладу в країні. Одна з них – належне управління земельними ресурсами.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Значний внесок у дослідження проблеми використання земельних ресурсів, розвитку земельних відносин та їх трансформації до ринкових умов зробили вчені Амбросов В.Я., Даниленко А.С., Добряк Д.С., Кваша С.М., Месель-Веселяк В.Я., Новаковський Л.Я., Саблук П.Т., Трегобчук В.М., Третяк А.М., Федоров М.М., Хвесик М.А. та інші. Проте, незважаючи на безумовну значущість проведених досліджень, проблема землекористування та управління земельними ресурсами потребує подальшого дослідження.

Об'єкти та методика досліджень

Об'єктом дослідження є процес управління земельними ресурсами сільськогосподарських підприємств. У ході дослідження використано такі методи, як економіко-статистичний при розробці аналітичних таблиць, монографічний, соціологічний, абстрактно-логічний – для формування теоретико-методологічних основ проблеми дослідження, висновків та перспектив подальших досліджень.

Результати досліджень

Земля у всі часи залишалася годувальницею, неоціненним багатством та життєвою опорою для селянина-хлібороба. Це – і місце, де він трудиться, проливає піт, і основа, що дає можливість прогодувати сім'ю, вести господарство. Земля – джерело політичної сили й суспільної незалежності селянства. Водночас, вона є великою культурною цінністю, від якої невіддільна безліч елементів народної культури [12, с. 388]. У сільськогосподарському виробництві вона, перш за все, економічний феномен, що поєднує у собі й основний засіб виробництва, і безпосередній предмет праці, на який впливає людина у процесі виробництва [9, с. 10].

У Законі України «Про охорону земель» (ст. 1) термін «земельні ресурси» трактується як сукупний природний ресурс поверхні суші просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва у сільському та лісовому господарствах [4]. Земельні ресурси володіють трьома фундаментальними властивостями, що визначають їх виняткову цінність: життєзабезпечення (як частина екологічної системи), чинника виробництва (в аграрному секторі, будівництві, гірничорудній промисловості, лісовому господарстві) і цивільного обороту (земельно-майнові відносини) [8].

Сучасна земельна реформа в Україні бере свій початок з постанови Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. Важливою віхою у правовому забезпеченні здійснюваної земельної реформи було прийняття в січні 1992 р. Закону України «Про форми власності на землю», яким створено передумови для роздержавлення земель сільськогосподарського призначення. У грудні 1999 р. було видано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», в результаті реалізації якого було розпайовано та передано у приватну власність сільськогосподарські угіддя [10, с. 61]. Організація робіт із земельної реформи здійснюється Державним комітетом України із земельних ресурсів, Республіканським комітетом Автономної Республіки Крим із земельних ресурсів і єдиного кадастру, обласними Київським та Севастопольським міськими управліннями, районними відділами земельних

ресурсів. Єдина державна земельпорядна служба здійснює контроль за дотриманням земельного законодавства під час проведення земельної реформи та забезпечує її моніторинг [11, с. 30–31].

Земельна реформа включає комплекс правових, економічних, організаційних і технічних заходів, здійснення яких мало на меті перехід до нового ладу із застосуванням ринкових механізмів щодо управління та регулювання земельними відносинами. У свою чергу, земельні відносини – це суспільні відносини з приводу володіння, користування, розпорядження і управління землею на державному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання, так і засобами виробництва у сільському господарстві [6, с. 108]. Саме тому, в період адаптації сільського господарства до ринкових умов, виникає потреба у регулюванні земельних відносин за допомогою системи регуляторів, а саме – зміни форм власності на землю, удосконалення організаційно-правових форм господарювання і внутрішньогосподарських економічних відносин, грошової оцінки землі, її оподаткування, орендної плати за землю, економічного стимулювання раціонального використання і охорону земель, врегулювання ринку земель [19, с. 14].

Земельні відносини є органічною складовою аграрних відносин. А відтак, на думку Титової Н.І., не можна відповідно не пов'язувати зміст і значення земельної та аграрної реформ. Можна лише говорити про більш широкий зміст аграрних відносин, які, окрім земельних, включають до своєї системи ще і трудові, майнові, організаційні, управлінські та інші відносини [14, с. 170].

На думку Другака В.М., Курильціва Р.М. та Третяка Н.А., термін «governance» (управління в контексті розвитку) отримав широкого розповсюдження протягом останніх десятиліть. Поява «управління в контексті розвитку» (далі – управління) характеризується зміною головної парадигми управління, яка мала місце на зламі тисячоліть. Погоджуємося з висновками вчених про те, що управління земельними ресурсами передбачає прийняття рішень, їх імплементацію, вирішення конфліктів та включає тісно пов'язану діяльність щодо управління земельними й природними ресурсами для забезпечення сталого розвитку [2, с. 17].

Поточне управління земельними ресурсами в Україні здійснюється шляхом регулювання земельних відносин через нормативні акти, забезпечення додержання вимог земельного законодавства, систематичного контролю за використанням і охороною земель, застосування засобів впливу на порушників цього законодавства [18, с. 71]. Наразі вже прийнято десятки таких законодавчих, нормативних, інструктивно-методологічних актів і документів, які ці відносини регулюють, проте цього недостатньо. Аналіз законодавчих актів показує, що за відсутністю більше 45 державних та галузевих регламентів й

стандартів у сфері землеустрою і біля 60 – у сфері охорони земель виник неурегульований ринок землевпорядних робіт, практично повністю відсутнє державне фінансування землевпорядних заходів, законодавство у земельній сфері виконується не повною мірою, слабо відповідає правозастосовній і землевпорядній практиці й піддається багаторазовим змінам та доповненням [11, с. 16].

Світова практика свідчить, що реальним механізмом наведення порядку в правовому статусі використанні землі, регулюванні земельних відносин і введенні земельної власності в економічний оборот як капіталу може бути тільки земельний кадастр, у процесі ведення якого комплексно вирішуються правові, соціально-економічні, організаційно-територіальні та екологічні завдання [16, с. 15]. Відповідно до Закону України «Про державний земельний кадастр» від 07.07.2011 року, № 3613-VI (ст. 1), державний земельний кадастр – єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у їх використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристики земель, їх оцінку, розподіл земель між власниками і користувачами.

Державний земельний кадастр ведеться з метою інформаційного забезпечення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб при регулюванні земельних відносин; управлінні земельними ресурсами; організації раціонального використання та охорони земель; здійсненні землеустрою; проведенні оцінки землі; формуванні та веденні містобудівного кадастру, кадастрів інших природних ресурсів; справлянні плати за землю [3].

Законодавчим актом, який визначає зміст та складові державного земельного кадастру в Україні, є Земельний кодекс України від 25.10.2001 року, № 2768-III (далі – ЗКУ), який разом з іншими нормативно-правовими актами має регулювати земельні відносини, також у ньому було узагальнено механізми здійснення та розвитку земельної реформи, яка ще й досі триває. [5].

Проте, після виходу у світ в 2001 р. Земельного кодексу України і донині було прийнято 52 закони, на підставі яких у нього були внесені зміни і доповнення та застосовувалися 84 із 212 статей у той час, як до Земельного кодексу України в редакції 1992 року зміни вносилися лише тричі [15, с. 16]. Як зауважує Мартин А.Г., жодне з головних завдань ведення державного земельного кадастру, визначеного ст.195 ЗКУ, наразі час не виконується, зокрема, не забезпечується повнота відомостей про земельні ділянки; не застосовуються єдина система просторових координат і система ідентифікації земельних ділянок й не запроваджено єдиної системи земельно-кадастрової інформації та її достовірності [7, с.34–35]. На відміну від України, економічно розвинені держави намагаються не допускати таких негативних наслідків земельних перетворень через часті зміни у земельному законодавстві, підсилюючи державний вплив на

земельний лад, насамперед, у сільському господарстві методами землеустрою [15, с. 16]. Як бачимо, Державний земельний кадастр поки ще не в повній мірі виконує свою функцію найважливішої ефективно функціонуючої складової земельних перетворень на шляху до ринкової економіки. Адже, щоб побудувати ефективну земельно-кадастрову систему в Україні, на думку багатьох вчених, необхідно відійти від корумпованості у землевпорядній сфері, переглянути підхід до виконання службових обов'язків управлінських кадрів, привести до належного якісного стану законодавство.

Наразі ще одним важливим питанням завершення земельної реформи постає питання відміни мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення та запровадження реальних ринкових відносин на селі, тобто прийняття Закону України «Про ринок земель». Сьогодні земельні відносини в Україні не є повноцінними, бо, відповідно до ЗКУ (ст. 2), вони не передбачають права власникам землі розпоряджатися нею, тобто вільно продавати. Мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні було продовжено ще на один рік – до 1 січня 2013 року. Проте, на думку Калюжного М., водночас, існуючі заборони і обмеження лише сприяють розвитку корупції, дерібану земель і зростанню соціальної напруги. Незважаючи на численні перепони, ринок сільськогосподарських земель в Україні фактично працює. Але працює він у «тіні», що завдає значної шкоди державі як економічній, так і соціальної. А зняття мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок стримують недостатня поінформованість громадян про переваги та наслідки купівлі-продажу; неналежне фінансове та кадрове забезпечення земельної реформи; відсутність дієвої системи гарантування прав на земельні ділянки у складі державного земельного кадастру; відсутність дієвого контролю з боку держави, органів місцевого самоврядування та громадськості за дотриманням земельного законодавства й конституційних вимог щодо набуття громадянами і юридичними особами у власність земельних ділянок [6, с.7–8].

Чітка визначеність та стабільність правових аспектів щодо володіння й розпорядження важлива як для стабільного земельного, так і для фінансового ринку, зауважує Скидан О.В. Проте, він виділяє ряд факторів, що наразі стримують можливість формування повноцінного ринку землі сільськогосподарського призначення. По-перше, недостатній рівень контролю за процесом видачі державних актів на право власності на земельну ділянку; по-друге, до кінця не сформовано відповідної законодавчої бази; врегулювання потребують також механізми передачі до державного земельного фонду невитребуваних паїв [13, с. 3–4]. Отже, подолання корупції, своєчасна видача та реєстрація правовстановлюючих документів на землю, завершення грошової оцінки, інвентаризації земель, вдосконалення законодавчої бази, продовження інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо запровадження ринку земель – ось неповний перелік завдань, які мають поставити перед собою землевпорядні служби.

Головним результатом проведення земельної реформи у Житомирській області стали структурні зміни у розподілі земель як за формами власності та господарювання, так і за кількістю землевласників і землекористувачів. За даними Головного управління Держкомзему, у Житомирській області в результаті проведення земельної реформи, у колективну власність передано 1,1 млн га. Реформовано 678 сільськогосподарських підприємств. За період з 1990 р. по 2010 р. (табл. 1) площа сільськогосподарських земель скоротилася на 140,5 тис. га, або на 4,7%.

Таблиця 1. Розподіл сільськогосподарських земель Житомирської області, 1990–2010 рр.

Види основних земельних угідь	Площа земель на 01.01.1990 р.		Площа земель на 01.01.2011 р.		Зміни за період з 1990 р. по 2010 р. (+,-), тис. га	Зміни за період з 1990 р. по 2010 р., (+,-), %
	всього, тис. га	У % до загальної площі	всього, тис. га	У % до загальної площі		
Сільськогосподарські землі	1729,0	58,0	1588,5	53,3	-140,5	-4,7
<i>у тому числі:</i>						
сільськогосподарські угіддя	1501,9	50,3	1515,6	50,8	13,7	0,5
<i>з них:</i>						
рілля	1176,8	40,0	1084,6	36,4	-92,2	-3,6
сіножаті	155,0	5,2	127,7	4,3	-27,3	-0,9
пасовища	152,9	5,1	187,4	6,3	34,5	1,2
Інші сільськогосподарські землі	141,8	4,8	72,9	2,5	-68,9	-2,3
Ліси та інші лісовкриті площі	997,2	33,4	1118,5	37,5	121,3	4,1
Забудовані землі	105,1	3,5	88,4	3,0	-16,7	-0,5
Відкриті заболочені землі	74,9	2,5	101,0	3,4	26,1	0,9
Води (території, що покриті поверхневими водами)	45,6	1,5	48,8	1,6	3,2	0,1
Інші землі	30,9	1,1	37,5	1,3	6,6	0,2
Усього земель	2982,7	100,0	2982,7	100,0	-	-

Джерело: за даними Головного управління Держкомзему у Житомирській області.

У зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС із обороту вже було виведено 1200 тис. га забруднених радіонуклідами сільгоспугідь. Згодом, із-за вкрай низької природної родючості піщаних і супіщаних сільськогосподарських угідь, загальна їх площа продовжувала зменшуватися. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські землі складали 58,0 % від загальної площі земель, то на початку 2011 р. їх частка зменшилася і становила 1588,5 тис. га, або 53,3 %. Інша ситуація склалася із сільськогосподарськими угіддями: у 1990 році площа становила 1501,9 тис. га, а у 2011 р. вона збільшилася на 13,7 тис. га і становила 1515,6 тис. га. Площа ріллі зменшилася на 92,2 тис. га, або на 3,6 %, і становила 1084,6 тис. га проти 1176,8 тис. га у 1990 р.

В області майже 303 тисячі громадян отримали сертифікати на право на земельну частку (пай), з них 272 тис. громадян оформили державні, акти в т.ч. видано 264 тис. Майже 40 тис. земельних часток віднесено до нерозподілених (невитребуваних), оскільки громадяни або померли, або виїхали за межі, не взяли участі у розподілі земельних ділянок і т.д. За 2011 р. з громадянами – власниками земельних часток (паїв) – укладено 140,0 тис. договорів оренди землі.

Площа земель, переданих в оренду власниками земельних часток (паїв), становить 411,2 тис. га, або 37,3 % від площі розпайованих земель. За терміном дії договору переважна більшість договорів оренди укладена строком на 4–5 років. Загальна сума нарахувань, згідно з укладеними договорами оренди за земельні частки (паї), становить 126,7 млн грн. За формою виплати в регіоні переважає натуральна (сільськогосподарська продукція) – 70,2 %, у той час як грошова становить 27,9 %. Середній розмір орендної виплати за 1 гектар в 2011 році становив 307 гривень, що на 45 грн більше, ніж минулого року. Фактично виплачено з початку 2011 р. 108921,4 тис. грн (85,9 %). Найбільший відсоток виплати орендної плати у Баранівському (100 %), Любарському (98,7 %), Чуднівському (96,6 %), Новоград-Волинському (95,8 %) районах. Найнижчий у поліських районах – Олевському (29,8 %) та Лугинському (15,8 %). Основними орендарями в області є сільськогосподарські підприємства ТАКО, НУБІЛОН, Вінниця Агро Емерджі, АТК, Відродження, ВВ Агро, Агро Регіон. Основні площі, які ними орендуються, сконцентровані у лісостеповій зоні області [1].

Повертаючись до питання управління земельними ресурсами, хотілося б зупинитися на проблемі використання та охорони земель. Певні кроки з боку держави зроблено, проте роботи щодо раціоналізації землекористування та охорони земель проводяться досить повільно, зауважує Третяк А.М., а саме: не розробляються сівозміни на землях сільськогосподарських підприємств і, як результат, – деградація ґрунтового покриву деяких територій досягла критичного стану [17, ст. 14]. Продовжується негативна тенденція різкого зниження рівня гумусу в ґрунтах, зменшується внесення як мінеральних, так і органічних добрив (табл. 2). Так, по відношенню до 1990 р., частка удобреної площі мінеральними

добривами у Житомирській області скоротилася на 31,8 %, а частка удобреної площі органічними добривами – на 18 %.

Таблиця 2. Внесення добрив під сільськогосподарські культури у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області

Рік	Внесено усього, тис. т	Удобрена площа, тис. га	Частка удобреної площі, %
Мінеральні добрива, у поживних речовинах, тис. т			
1990	186,9	1024,1	89,0
2010	25,6	275,7	57,2
Органічні добрива, тис. т			
1990	10814,6	248,1	21
2010	423,0	14,6	3,0

Джерело: за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

Розвиток різних форм власності та господарювання на землі без суворого і надійного державного екологічного контролю, брак відповідної законодавчої бази призвели до споживацького ставлення до землі, а в сільському господарстві – до ігнорування екологічних вимог в угоду економічним інтересам. До того ж, активно проходять процеси виснаження ґрунтів через інтенсивне використання орних земель при відсутності сівозмін. Тому в сучасних умовах господарювання велике значення набуває питання охорони земель. Правове регулювання у сфері охорони земель здійснюється відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, Закону України «Про охорону земель», інших нормативно-правових актів, які приймаються відповідно до них. Відсутність спеціальних нормативних актів та відповідальності за нераціональне використання землі дозволяли власникам землі та землекористувачам по-споживацьки ставитися до національного багатства – землі. Ця прогалина у законодавстві бажає бути заповненою.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України по збереженню родючості ґрунтів» від 04.06.2009 №1443-V, який набув чинності з 1 січня 2012 року, внесені зміни до Земельного кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, до законів України «Про охорону земель», «Про землеустрій». Суть цих змін полягає в тому, що земельні ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва повинні використовуватися відповідно до розроблених і затверджених в установленому порядку проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь і передбачають заходи з охорони земель. За невиконання вимог закону про наявність проекту землеустрою, що забезпечує еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, з 2013 року діятиме ст.55 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка передбачає

притягнення до адміністративної відповідальності. На жаль, жодне підприємство Житомирської області підприємства не замовило виготовлення проектів землеустрою, тому дане питання й досі залишається відкритим.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Перехід до ринкової економіки справив вагомий вплив на управління земельними ресурсами та став поштовхом до змін в земельних відносинах. Однак, заходи роздержавлення, паювання та приватизації земель агропромислового комплексу не принесли очікуваних позитивних результатів. Навпаки, наявне відтворення земельних ресурсів не забезпечує належне розв'язання не лише економічних, а й соціальних та екологічних проблем, що, в свою чергу, призводить до подальшого занепаду аграрної сектора. Саме тому постає нагальна потреба у перегляді принципів управління та земельного законодавства взагалі. Адже, земельні закони мають бути не лише інструментом впливу на відносини, а й відображенням певних соціальних цінностей.

Перспективи подальших досліджень.

Перспективами подальших досліджень щодо піднятої проблеми є аналіз стану, якості й ефективності використання земельних ресурсів у Житомирській області та дослідження проблем відносин власності на землі.

Література

1. Головне – чітке виконання поставлених завдань [Електронний ресурс] / Гол. упр. Держкомзему у Житомир. обл. – Режим доступу: <http://www.dkzem.zt.ua/component/content/article/777-2012-01-27-14-54-13.html>.
2. Другак В.М. Нова парадигма управління земельними ресурсами та землекористуванням в Україні / В.М. Другак, Р.М. Курильців, Н.А. Третяк // Земельне право України: теорія і практика. – 2012. – № 2. – С. 14–21.
3. Закон України «Про державний земельний кадастр» від 07.07.2011 року № 3613-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3613-17>.
4. Закон України «Про охорону земель» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/962-15>.
5. Земельний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page>.
6. Калюжний М. Створення умов для розблокування ринку земель – одна з найзлободенніших завдань / М. Калюжний // Землевпорядний вісник. – 2010. – № 12. – С. 7–8.
7. Мартин А.Г. Проблеми державного земельного кадастру в Україні / А.Г. Мартин // Землеустрій і кадастр. – 2011. – № 3. – С. 33–50.
8. Мерзляк А.В. Особливості державного управління земельними ресурсами в умовах ринкової економіки [Електронний ресурс] / А.В. Мерзляк, В.А. Боклаг. –

Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Ptdu/2010_1/files/PD110_20.pdf.

9. Новоторов О.С. Земля як природний капітал / О.С. Новоторов // Агросвіт. – 2008. – №1. – С. 6–16.

10. Олійник О.В. До проблем повномасштабного запровадження ринку землі в Україні / О.В. Олійник, Т.І. Олійник // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 60–66.

11. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях та відповідях) / за ред. П.Т. Саблука. – К.:ННЦ «ІАЕ», 1999. – 532 с.

12. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє: науково-популярні нариси; у 3-х томах. – К.:ННЦ «ІАЕ», 2001. – Т.І.: Економіка періоду диктатури влади.– 432 с.

13. Скидан О.В. Формування аграрної політики у сфері земельних відносин / О.В. Скидан // Агросвіт. – 2010. – № 23. – С. 2–6.

14. Титова Н.І. Закон про сільське господарство України: не лише економічна користь, а й гостра юридична потреба / Н.І. Титова // Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання : кол. Монографія; у 2-х томах. / за ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2001. – Т. 1. – 831 с.

15. Третяк А.М. Основні положення концепції сучасного землеустрою в Україні / А.М. Третяк // Земельне право України: теорія і практика. – 2011. – № 4. – С. 12–20.

16. Третяк А.М. Проблеми розвитку державного земельного кадастру в Україні / А.М. Третяк // Земельне право України: теорія і практика. – 2011. – № 6. – С. 15–26.

17. Третяк А.М. Стратегія реформування земельної політики в Україні на сучасному етапі / А.М. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 6. – С. 12–20.

18. Федорюк М.Д. Ефективність управління земельними ресурсами та шляхи його вдосконалення в аграрному секторі Закарпаття / М.Д. Федорюк, А.Ю. Дзямко, Т.В. Бриндзя // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 4. – С. 71–74.

19. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції (практичний посібник) / за ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 2000. – 558 с.
